

III.

Прадід Семена Жука був родом з Муромщини, міщанин, коробейник; звався він Петром Носаревим. Що зими появлявся з своєю коробкою у Батурині и відсіля розносив свій крам по селам и хуторам України. Носарев був високий, стрійний, чепурний паробок; але, як на диво, був такий смуглявий, такий чорноволосий, що Батуринці продражнили ёго ж у к о м : так вже й зостався и він и увесь нащадок ёго жуками. Живучи у Батурині на квартирі у козака Бовкуна, молодий коробейник закохався у молоду Бовкунівну Одарку. Одарка й собі вподобала коробейника. Носарев посватався до неї. Куди! старий Бовкун и слухать не хотів! „Щоб моя дочка, козацька дитина, та стала дружиною кацапа!.. Ні! ні! сёго з роду, з віку не було и не буде!.. Викинь, дочко, з голови отсі дівочі думки... Покіль я живий — не будеш кацапкою.” Так одрізав старий Бовкун.

Алеж Бовкун помилився! Молоде дівоче серце знає тільки вроду та вподобу; воно не вдаряє на те, чи Німець, чи Москаль, чи Українець ёму сподобався... любов не знає національності.

— „Коли, тату, не буду за Носаревим, не буду й ні за ким! або в черниці піду, або вік дівовати му,” говорила батькові Одарка.

— „Як знаєш, доню, а за кацапа не оддам, у ёго и звичаї, и мова, и віра не наша; ні... ні!... не будь козі на торзі.”

— „Тату! він хрещений и миром мазаний таким самим, як и ми.”

— „Говори! хрещений, та не по нашому: у нас обливають, а у їх погружають. Сказав: не оддам! от усе! годі й балакать.”

Одарка замовкла. Носарев більш не сватався и перебрався на другу квартиру. На другу зиму — якось скоро після водохрещта у Бовкунового кума виходила дочка за-між, Одарчина ровесниця и подруга. Зазвали Одарку, вить вінця. Вбралась Одарка звичайно, наче на весіле, и пішла.

— „Не бався-ж там довго, доню!” говорила Бовкуниха, виражаючи дочку.

— „Чого-ж я, мамо, бавити мусь довго: покіль люде сидітимуть, потіль и я; як же спізнюсь, то може и заночую.”

— „За пізно не ходи! краще переночуй там. Тепер зима; часом звірюка нападе,” додав од себе Бовкун.

Весело плели дівчата вінця; весело вони співали; Одарка не одставала ні в чім; тільки так як на половині ще вінець, вона одізваля на бік молоду и сказала:

— „Отсе, сестро! не тобі кажучи, так у мене зразу заболіла голова, так закололо у грудях, що пробіг: ратуй! Піду швидче до дому.”

„Де-ж таки до дому!. Приляж Одарочко на печі... може полегшає...”

— „Ні, ні! піду до дому, зовсім не здужаю.”

Молода пожалковала, пробовала задержать Одарку, не помогло! Одно твердила Одарка: „до дому, та й до дому.” Попрошталась и пішла.

Пройшовши гоней з двоє и порівнявшись з двома товстими вербами, що стояли на цвинтарі, Одарка примітила, що біля дзвіниці стоїть якийсь чоловік. Він кашлянув, рушив з місця и промовив: „Дарія!”

— „Вона и єсть!” обізвалась Одарка.

Чоловік підбіг до неї и обоє яко мога швидче пішли, звернувши у глухий переулок. Одарка уся трусилась!.. „Ох! говорила вона, чи ще далеко? Як ноги трусяться... страшно.”

— „Зараз, зараз!” відповідав їй той чоловік. На кінці переулка стояла кибітка запряжена трояном добрих коней.

— „Сідай! сідай швидче!” сказав Одарці той чоловік, що йшов з нею.

— „Сіла вже,” сказала Одарка.

— „Кутайся добре!.. ноги закутай, щоб не померзли; бо мороз — аж тріщить.”

— „Вже, вже, закуталась... Ну, швидче... Ох! страшно, серце бється, мало не вискочить... рушай!”

Чоловік скочив у кибітку и сказав: „Ну, Ванюха! работай!!”

Погонич підобрав віжки, смикнув коней, крикнув, свиснув таким посвистом, яким уміють свистати тільки великорускі погоничі а наш брат ні за що не свисне... коні пустились на в-за-води, кибітка понеслась стрілою... Ніч була зорява, місячна, сніг вилискувався як срібло...

— „Що отсе наша Одарка так довго не приходить!” говорила на другий день стара Бовкуниха, затоплюючи піч.

— „Видно заспала,” одказав Бовкун.

Через кілька хвилин в хату до Бовкуна прийшла ёго кума.

— „А я отсе одірвалась з дому до вас, куме, щоб провідать Одарку вашу... Як вона?” спитала кума. „Учора не досиділа й до кінця вінець: хто її знає, що з нею сталось, певно з пристріту!.. Голова, каже, болить... до дому піду. Чого ми не робили, як не силовали не послухала и пішла.”

Бовкун й Бовкуниха слухали куму мов води в рот набравши. Вони не зразу й зрозуміли, що воно за притча. „А де-ж Одарка?” спитав з дивовижею трохи згодя Бовкун, а Бовкуниха и кочергу з рук випустила.

— „Як де?” питала дивуючись в свою чергу кума. „Хиба нема? вона-ж пішла до дому.”

— „Та що се ти, кумо! чи не жартуєш часом? де-ж би дівка ділась, коли-б пішла?”

— „Цур ім таким жартам! Єйже Богу пішла до дому, та се мабуть ви жартуєте,” говорила кума.

— „Як бачу: погані жарти...” озався Бовкун. „Що-ж отсе таке жінко? га? Як ти мислиш?”

— „Ой чоловіче! Я й ума не приберу, що воно таке! Отсе так! от тобі й вінкоплетини!.. Ой горенько-ж моє! Де-ж вона ділась? Боже-ж мій милосердний! де вона? певно звірі розірвали...” и Бовкуниха заголосила наче по мертвому.

— „Цить! ще наплачешся й послі; треба думать: що отсе воно и як?” говорив Бовкун.

— „Ох! думай вже ти, чоловіче! я не здужаю й думать!... Боже-ж мій милий!”

Бовкун прожогом кинувся з хати. По дорозі кого стрів, у всякого питав: чи не бачив хто ёго Одарки? — Чутка, що Бовкунівна у ночі пропала невідомо де и як, підняла на ноги увесь Батурич. Скоїлась велика колотнеча: усюди ходили, усюди шукали, усіх питали, — ніхто нічого не чув, ніхто не бачив, не було й сліду ніякого... и всяк рішав по свому: де ділась Одарка. Кинувся Бовкун до протопопа. И протопоп не знав, що діяти и яку пораду дати? чи править молебень, чи панахиду?

— „Шостий десяток живу на світі,” говорив протопоп, „а такої притчі з роду у нас не було. Гм! жива людина пропала... чудне діло!...”

Бовкун наняв кілька верхових; розіслав їх на усі сторони; у вечері й верхові вернулись з голими руками... На дворі у Бовкуна стояла велика сила людей; гомін йшов гучний: хто

росказував, як усі колодізі передивились у селі; хто оповідав, що й оболонки ні однієї не минули, — але з усього того виходило одно: пропала Одарка без вісти и слід її прохолов.

— „Треба ждять,” радив Бовкуна отаман. „Вже-ж вона не провалилась крізь землю; якась чутка та проявиться.”

Бовкун сидів схиливши голову и мовчав, а Бовкуниха голосила.

Другого дня раненько знаєма вже нам кибітка підъїхала до Бовкунового двору. З кибітки виліз Носарев, а за ним и Одарка, блідна як полотно, уся вона тремтіла. Підходячи до дверей Одарка перехристілась и сказала Носареву: „Йди ти попереду.”

Війшовши у хату, Одарка упала батькові в ноги и хлипаючи проговорила: „Тату! мамо! простіть нас! ми вже повінчані!”

Бовкуни й не стямились! вони своїм очам не вірили, ім здавалось, що се якась манія! ім и в голову не прийшла учора думка про Носарева.

— „Простіть нас, простіть нас!” просила Одарка. „На все воля Божа!”

А Бовкуни наче оніміли: тільки дивились одно на другого и мовчали.

— „Се справді — вона, наша дочка, Одарка! Доню! доню! де ти була, чого ти наробила!” проговорила в кінець стара: слізи ринули у неї з очей и не давали говорити...

— „Так ви вже повінчані!” озвався якимсь чудним голосом Бовкун, тяжко зітхнувши. „Швидко!.. несподівано... Який-ж вас піп вінчав?”

— „Хмільвський! ось и бумага од ёго...” сказав Носарев, достаючи з кишені бумагу.

— „Не треба, не треба!” одповів Бовкун, „я неписьменний, читать не вмю и без бумаги повірю...”

Одарка підвелась, кинулась на груди матери и обідві заголосили.

— „Цитьте!” озвався Бовкун, „годі рюмать, наплачетесь у друге, а тепер послушайте, що я скажу: Слухай ти коробейнику! чув я и знаю, що крадуть гроші, крам, одежу, волів, коней; але не чув, щоб християне крали у батька дітей.. А видно крадуть, коли ти у мене вкрав!... Знаю я, що злодіїв карають и позорять, и знаю, що злодія ніхто не захоче мати зятем. Просите ви у мене прощення! Щоб я простив, се-б то щоб я признав своїм зятем — тебе, злодюгу, кацапа, що опозорив мене на весь вік, на увесь світ!... Ні! сего козак не зробить... не покрие козак злодія... Що-ж тобі ще сказать? Йди собі чоловіче з моєї хати, не погань її... моя хата з роду честна!.. йди з неї! не знай ти мене, я не знати му тебе... от и все!..”

— „Таточку!.. чоловіче!” скрикнули разом и Одарка и її мати.

— „Цитьте!” одрізав Бовкун тихіш, поважним, але таким строгим голосом, що зуперечити ёму не можна було. „Тепер слухай ти, Одарко! (він не сказав: дочко!) Позорять діти своїх родителів... се буває, хоч и рідко; але чи позорять же так, як ти нас на старости літ опозорила?! Ти зломала, стоптала отцівску и неньчину волю; ти вразила до дна серце моє и материне; ти показала велику непокірливість, ти обезславила наш честний рід; ти отруїла наше жите; та за таку твою пакість, взять би тебе, накинуть як сучці петлю на шию, та на суху вербу... Пропадай ти, ледача душа!.. За се-б и перед Богом в одвіті не був, — та не зниметься у мене рука... ти моя...” Голос ёго став тремтіть: Бовкун трохи спочив, глянув на Носарева и знов загорів батьківський гнів. „На що тобі, Одарко, моє прощенє; моє благословенє? уміла вінчатися без ёго, зьумієш и жить без ёго... Бог тобі судья! він

бачить материні слізи... Ти мені більш не дочка, я тобі не батько! Иди собі небого, прощай!"

— „Татоньку, голубоньку! що хоче робить зо мною, тільки простіть! не проганяйте не простивши!"

— „Батюшка!" озвався стоячи на вколішках Носарев. „Христос и розбійника простив."

— „Для мене ти гірш розбійника!"

— „Чоловіче! прости їх! нехай вже буде по божому!" заговорила плачучи Бовкуниха. Серце матери не втерпіло.

— „Ні! ні!" твердив Бовкун, „козак слова не ламає."

И нічим не могли умилостивить Бовкуна, не могли звернуть ёго до прощення. Носареви поїхали з Батурина ні з чим.

А по селу знов понеслась гуторка! знов говорили про Бовкуна, говорили на всякий лад... довго говорили, тай замовкли, й забули. Не забув тільки старий Бовкун.

Носареви наняли собі у Хмільівці квартиру и стали жить мило, принятно, в любови. Одначе ж батьківський и материн гнів тяжким камнем лежав на серці Одарки. Через рік родився у їх син. Носарев ще раз одважився поїхать до Бовкуна просить прощення и приїхать на христини. Бовкун и в хату ёго не пустив; а Бовкуниха не стерпіла: „Вже як хоч чоловіче!" сказала вона, „а я поїду." Бовкун насупився, замислився, одначе не боронив и пустив стару на христини. Боже мій, як зрадив Носарев побачивши тещу у себе в хаті, а про Одарку й говорить нічого!

— „А як нарекли хлопця?" спитав Бовкун свою стару, як вона вернулась до дому.

— „По дідові: Семеном."

— „Нехай росте на здорове, та щасливий буде!"

Сердився Бовкун на Носаревих и не признавав їх за своїх дітей років зо три, поки не занедужав. Ёму здалось, що смерть вже недалеко од ёго: порадився він з протопопом. Пан-отець порадив простити дітей и благословить. Бовкун послав, щоб приїхали Носареви.

— „Ну Петре и ти Одарко!" заговорив Бовкун, лежачи на постелі и дивлячись милим поглядом на свого унука. „Отсе хлопя та смерть мирять мене з вами. Не хочу нести на той світ свого гніву, не хочу лягти в домовину и зложити руки не благословивши вас!... Тільки от-яка умова: коли ви приймете її — ви мої діти; а не приймете, ваш гріх. Ви знаєте, що я з покон віку козак и ставлю вам через те козацьку умову. Слухай Петре! зголи ти оту цапину бороду, обріж оті попівські патли, на віки забудь, що ти москаль, одречись од московских звичаїв (тільки од батька та од матери не одрікайся, хоч вони й москалі!), вивчись по нашому балакать и не зовись Носаревим... Продражнили тебе люде Жуком, так ти й зоставайся на віки Жуком... Се ще не все. Ще ось що: покинь свою коробку, своє крамарство... не люблю я отих аршинників.. Лучше по нашому, по українски: паши землю, сій хліб та кохайся з бжолою... От моя умова... Чуєте?"

— „Чуємо, татусю, и приймаємо її."

— „Ну, коли так — иди-ж зараз виголись и вистрижись, тогді я тебе поблагословлю. А ти, дочко! бери сина, та йди близше до мене."

Носарев митю кинувся з хати, а Одарка узяла на руки свого сина и підійшла до батька. Недужий старий Бовкун еле-еле підвівся, підняв на голову дочки обидві руки, зложив їх хрестом и сказав:

„Благослови - ж вас Боже моєю рукою и пошли вам вік довгий, щасте и здорове." Слѐза скотилась з ёго очей и впала на голову маленького Семена.

Тим часом вернувся й Петро. Глянувши на ёго, усі здивовались; навіть недужий Бовкун не втерпів и усміхнувшись промовив: „от—тепер и на чоловіка походиш, а то зовсім був цап!.. який моторний став! справді наче козак." — Петро, зголивши бороду и підстригшись по козацьки, справді видавав своїми чорними усами и очима щось похоже на козацьку вроду.

— „Годі-ж тепер сердиться! йди до мене сину!"

Бовкун поблагословив Петра.

Тижнів через два Бовкуну стало легше: трохи по троху він и зовсім одужав. Піднявшись на ноги, він першим ділом поплентався в церкву и помолився Богу, одслужив акафист Миколаєві и молебень Пантелеймону, и поїхав до дітей. Порадовалось старе серце Бовкуна, побачивши що дочка ёго живе в любови и в щасті. У хаті Жука усе було по українски и нічогісенько по московски. Навтішався Бовкун унуком, а на третій день, ідучи до дому, сказав: „Ну, дітки! хоч я й одужав, але не на довго, підтоптався я, час и на вічний спочин. Так от, поки ще ноги носять, хочу я поділити вас. Той ґрунт, де я живу, з роду, з віку козацький; ёго я призначаю синові; а для вас, діти мої, єсть у мене добра левада у Куликах, рядом з церквою. От беріть ту леваду, там и садок єсть, та будуйте собі оселю и нехай ваше гніздо зоветься: Жуківкою... Строїться и я чимсь запоможу вас. Ще вам під Куликами 40 днів поля, 5 упругів лісу в Нестратовщині; та ще вам: плуг волів, пара коней и 20 овець и 40 пнів бжолі... буде з вас!"

Не минуло ще й року, як на Бовкуновій леваді під Куликами збудовалась хороша оселя Жуків. Жук щиро взявся за хліборобство и пасіку, а далі й за чумацтво. И хлібороб и чумац вийшов з ёго добрий и пішов Жук у гору, та в гору.

Як тільки Семен дійшов 19 літ, батько оженив ёго, вибравши молоду, богату и гарну козацьку дочку. Більш дітей у Петра не було. Семен, заботівши, не кинув чумацтва и ще за життя батька посилав на Дін и в Крим 50 паровиць. У Семена було два сини: Иван и Костюк; обох іх Семен оддав в науку: спершу до дяка, потім у повітову школу. Заворушилась у Семена гадюка панства и закортіло ёго вивести своїх синів у пани. Костюка, як кріпшого здоровем, він оддав у воєнну службу, де ёго під Варшавою и вбито. Ивана батько записав у канцеляристи до повітового суду.

— „Усего у мене доволі єсть," говорить було Семен Жук; „и землі, и волів, и грошей и всякої худоби, та дітьми Бог обидив: не дав мені дочки; а гарного-б я собі вихватив зятя, може-б якого вояку — гусарина."

Одначе-ж до молодіи натури Ивана, якимсь чудним дивом, не прищепилась ні чиновничча ні панска вдача: судовик з ёго вийшов нікчемний. Але Семен, задавшись задачею вивести сина у пани, не жалів грошей: сів іх де треба, де й не треба, поїв и кормив и судей и усю повітову судову челядь, давав хабарі и, стративши не одну тисячу, добився таки того, що ёго козацького сина, ёго Семена зробили „коллежскимъ регистраторомъ".

Зрадів Семен и цілий тиждень у городі поїв судовиків. „Тепер я добився свого," говорив на радощах Семен, „тепер мого сина не поженуть на греблю, не поведуть у провід и бить ёго не можна; він чиновник... от-що! може и до майорского чину дослужиться; стовбовий дворянин буде... Еге!"

Незабаром замислив Семен одружить свого „чиновника" и хотів вже засилать сватів до якоїсь генеральської дочки; але не сталося, як ждалося! Ідучи за сватами у Конотоп, Семена

понесли коні, викинули з воза и потрошили ребра. Похирів він тижнів зо два, та й Богу душу оддав.

Зоставшись самостайним господарем великої батьківської худоби, Иван Жук мерщій кинув суд и службу; спалив у печі свій „мундір," убрався в свитку и взявся за хозяйство. Вольним чоловіком зажив він у своїй Жуківці з своєю старою ненею.

— „Ти-б, синку, женився!" скаже було вона ёму, „нехай би я попестила унуків; а то закрию очи, не знаючи — чи не зведеться наш рід." — Иван подумав и промовив: „Воно й справді треба одружитись.. а то зостануться один... якось ні яково буде."

— „Кого-ж, мамо, сватать?" спитав він неньку.

— „Отсе таки, кого?" одповіла, дивуючись, мати. „Хиба мала наша околиця! поїдь в Ніжен чи в Конотоп, або в Ромни, мало хиба дівчат! яку хоч сватай!"

Не іздив Жук шукати своєї судженої; бо мабуть и справді „судженої конем не об'їдеш". Раз стоячи в церкві на крилосі, він запримітив, як ввійшла в церкву стара бабуся, убрана по городянски, а з нею молоде дівча літ 17, чорняве, чорноброве, миловидне. Жук так задивився, що забув, що взявся читать апостола, та вже дячок, пхнувши ёго з легка під бік, сказав: „прокимен: глас пятій: „Ти господи сохраниши ни и соблюдиши ни." Після церкви Жук розпитався, що та стара пані була Тетяна Осиповна Манжоліха, а з нею дочка її Олена Василівна. Жила Манжоліха на своїм хуторі, вдовуючи вже 15-те літо. Олена була у неї остання дочка: перших трох вона вже повидавала за між: одну в Прилуку, другу в Ромни, а третю аж у Глухів. Хутор Манжоліхи був на другім боці Куликів: Жуку трафлялось чуть про Манжоліху, але ні разу не доводилось бачить її, або її дочку; та й трудно було де небудь крім церкви побачить Манжоліху, бо вона була невсипуща хозяйка, не любила роз'їзджать нікуди по гостям, навіть и до церкви вона іздила „ради в годи". Жук, недовго думавши, сів в бричку и покотив до Манжоліхи. Не минуло й пів року, як Жук одружився з Оленою Василівною. Бог наділив їх сином Семеном и дочкою Ориною. Мати Жукова, діждавши унука, не випускала ёго з рук. Померла вона того року, як Семена одвезли учить в Ніжен.

И жив Иван Жук наче в раю: з жінкою любились вони щиро, дітьми втішались, худоба їх множилась. У пані Жук не ліз, од судовиків и урядників цурався, наче чорт ладану. Семья и хозяйство — були увесь світ ёго. Жук збудовав новий и простірний будинок; у господі у ёго було усе чисто, просто, без панских вигадок, ні в чім не видно було розкоші, але ві всім примітно було, що сей чоловік ні в чім не терпить недостатків.

Наступив семий рік молодому Семену Жуку и став ёго батько гадать про освіту сина.

— „А що, матусю!" говорив він неньці, „пора вчить Семена."

— „Може й пора, синку! Се ти лучше мене знаєш... договори дяка, нехай учить."

— „Ні, матусю! дяк не годиться! треба когось кращого шукать."

Став Семен радить в жінкою. Вислухав и її пораду, ні на чому не рішив и поїхав шукать синові вчителя в Ніжен.

В той час жив у Ніжені чудний чоловік: хто він такий, відкіль родом, відкіль приїхав, чого приїхав? — ніхто сёго не знав; навіть мало хто знав и про те, чи давно він став жити у Ніжені. Зате мало хто и не знав Ивана Ивановича (так звався той чоловік). Призвища ёго правдивого тож ніхто в Ніжені не знав; а продражнили ёго Півтора - Йваном (за те, що він був дуже високого зросту), и під сім прозвищем трохи не кожен з Ніженців знав Ивана Ивановича. Завсїгди Иван Иванович ходив в одинаковім убрані: чорний довгополий аж за коліна сюртук, застягнутий од шиї до пояса на усі гудзики; на верх сюртука шинеля з сіро-

синього сукна: на голові картуз широкий, у руках товста сучковата грушова палиця: — от и увесь Иван Иванович! Голова лиса, тільки на висках та на потилиці кущики сивого волося; вуси густі, сиві, але короткі, ніби підрізані; лице довге, усе в морщинах, під лівим оком бородавка, очи з-синя чорні наче крило у ворона, а в тих очах так и світився розум, ласка и якесь потайне, глибоке, старе горе. На вид можна було сказати, що Ивану Ивановичу літ під 60 и що він, як кажуть: „не одну повну випив лиха" и пережив не одну безсонну ніч. Жив він у Ніжені з того, що вчив по дворам дітей: він знав и науки и музику и мови: з Німцем говорив як берлінський Німець, з Французом не уступав Парижцю, з Поляками говорив як чистий Поляк, добре різав и по великоруски и по малоруски. Читав в оригіналах и Петрарку и Шекспіра и Байрона. Байрона здається він вивчив на память. От на сего то чоловіка и вказав Жукові один ніженський педагог, до котрого обернувся Жук за порадою...

— „Добре!" сказав Иван Иванович; „я поїду до вас вчить сина. В городі мені вже остило жити; хочу спочити в селі; добре, поїду."

Жук почав був умовлятися за плату. Иван Иванович ёму одрізав так: „Я чоловік одинокий, мені не багато треба на прожиток; а збирати ні для кого то й не люблю я грошей... Мені треба от - що тільки: тепла хата, подушка, сніп соломи, кусок хліба, ложка горячої страви та шматок мяса... хиба ще тютюну люльку.

— „Та як же таки так," почав говорить Жук; „так якось не яково, безплатно не можна."

— „А коли не можна, то й не треба... й не беріть мене!"

Жук більш не суперечив и взяв до себе Ивана Ивановича. На Наума (1. студня) рано в ранці Жук покликав до себе попа з причтом; одправили молебень и „ввели хлопця в науку."

Принявся Иван Иванович за Сеню.

— „Як ви ёго учити мете?" спитала раз Жучиха Ивана Ивановича.

— „Се вже моє діло," одрізав він.

— „А чому вчити мете?"

— „Учити му тому, що сам вмю, а до того: любови и правді..."

Жучиха не знала, що на се й сказати. Иван Иванович спав в одній хаті з Сенею. В семій годині з ранку він будив хлопця, велів ёму зараз же витерти усе тіло холодною водою, хутчій одягтись, и виводив ёго гуляти на двір. Погулявши приводив ёго снідати; поснідавши витворяв з ним гімнастичні штуки, давав хлопцю спочити и тогді садив ёго за книжку. Од книжки знов на двір, за гімнастику. Після обіду хлопя бігало само, а спочивши Иван Иванович починав вчити ёго музиці. У вечері вчитель розказував що не будь Сені; в 8-ій годині давав ёму вечерять, а в 9-ій виряжав спати. — Гуляти водив Сеню Иван Иванович більш туди, де йшли які-будь роботи, звертав хлопця гадки на роботу, на робітників: инколи було й сам візьме ціп або косу чи заступ, и якийсь час робить у гурті з робітниками; а Сеня дивиться на вчителя, тай собі за роботу. Иван Иванович зробив Сені ціп, граблі, лопату; а батько купив різні інструменти столярські. Дитина не то що привязалась до вчителя, а так полюбила ёго своєю чистою душею, що ні на одну годину не розлучалась з ним.

— „Зовсім ви, Иване Иванович, одбили у мене унука," говорить було Сеніна бабуся.

Усміхнеться на сю річ Иван Иванович и лице ёго якось засяє... Сам Иван Жук тож полюбив щиро Ивана Ивановича: та не можна було й не полюбить ёго, такий він був приятний, жвавий и щирий.

И здавалось, що сама благодать царює и в домі и в семьї Жука. Ніколи у семьї ёго не показалась ні одна чорна хмара; з роду між подружем не пробігла чорна кішка!.. Хоча Иван Жук и був трохи упрямий, але Олена Василівна своєю добрістю вміла так обійти, так повернуть, що Жук не то що не одмовляв їй ніколи ні в чому, але на кого-б він не розсердився — вона прийде до ёго, візьме за руки и скаже: „годі, Иване! серцем не поможеш", и скаже вона ті слова так мило, так приємно, подивиться на чоловіка таким поглядом, що той зараз и осяде и скаже: „воно й правда! и якого врага я тільки кров свою псую..."

Годів через два після того, як Иван Иванович поселився у Жуківці, раз на весні Жук сидів у своїй пасіці. Вже повечеріло: чує Жук, під тином щось пищить. Глянув Жук — дитина; взяв він її и приніс до дому.

— „А йди сюди, жінко! Бог талан наслав!" гукнув він на Олену Василівну.

— „Що там таке?" спитала жінка.

— „Та ну бо вже швидче йди дивись!"

— „Що се? дитина!.. де ти узяв?"

— „Еге, де узяв! Бог дав... Бач, ти родила одного сина, тай заговіла, а мені мало сина, треба ще дочку... своєї нема, так от чужу Бог посилає. Бери швидче!"

— „Годі шутковать! кажи: де узяв?"

— „Під пасіку хтось підкинув."

— „Отсе! Господи! чи воно-ж хрищене?" Подивились: справді дівчина; бачиться, нехрищена ще. Охристили, нарекли Софією. Доглядять Соню узялась стара Жучиха: „Се на мене Господь зглянувся," говорила вона: „одібрали у мене внука, от Бог и послав мені утіху." Ніхто и не подумав розпитувать, чия то дитина. И росла Соня у Жуків як рідна дочка, и ні змалку ні зрісши не чула вона ні од кого, що вона не сестра Семену, не дочка Ивану Жуку.

Минув ще рік и Олена Василівна порадовала свого Ивана, родивши ёму дочку Орину, и в Жуківці пішло жите ще веселійш.

Прості селяне любили Жука. Не було в Куликах такої семьї, котра-б не знала Жука и котрій він не став би коли-будь в якій пригоді, або запомозі. „Жук у нас золотий пан; таких панів мало на світі," говорили Куличане. „Прийди до ёго хоч серед ночі, він не одмовить тобі ні в пораді, ні в запомозі. — 'Позичте, пане, карбованця, чи два.' — А на що тобі? питає, може на пропій! так и не проси, не дам. — 'Ні, пане, на подушне треба, або на чоботи.' — Добре, на! и дасть, тільки питає: коли вернеш? 'Як зароблю, пане.' — Е ні, так не можна! треба срок; який хоч срок, а щоб був. — Прийде срок: — вже хоч умри, а принеси Жукові гроші, а то в друге з роду не повірять... Проценту він ніколи не візьме, а срок здорово береже. И в самого ёго — слово святе!" Так говорили про Жука селяне. За те-ж и слухали вони ёго! Скаже було Иван Жук: „завтра, люде добрі, треба косить!" и усе село вивалить до Жука на косовицю!.. Настане возовиця: „поможіть, хлопці, хліб перевезти," озветься Жук, и дивись: у неділю, після служби божої, з усього села з навантаженими снопами скриплять вози на Жукове гумно. Усе у Жука робилось толокою! Сусідні пани не долюбляли Жука, особливо після знесення крпацтва. Наїдуть, бувало, и приказчики й самі пани у козаке село Кулики, кликать людей на роботу; сулять добру плату, але ніхто не піде, поки не скінчена робота у Жука. „Не можна йти," кажуть, „не годиться; ще в свого пана не поробили, — після Жукової толоки підемо.

Минуло Сені десять літ. Иван Иванович став говорити, чи не пора б його в гімназію везти. — „Добре," сказав Жук, „одвеземо його в гімназію; а ви зостанетесь у нас, поки Соня підросте?"

— „Ні, не зостанусь; бо нічого у вас мені робити," одповів Иван Иванович.

— „Коли так, то не повезу Семена в гімназію."

И не повіз, поки не прийшла пора вчить Соню. Иван Иванович проготовив Семена добре и оддав його в III. класу, а тоді взявся вчить и Соню. —

Щастє, кажуть люде, не довго сидить на однім місці. Так вийшло и з Жуками. Не минуло ще й року, як Сеня занедужав, так що його мусіли узяти до дому. Хлопя поправилося, але Иван Иванович порадив перегадити цілий рік и не везти хлопця в Ніжен в гімназію, поки не окріпне. Недуг Семена нагнав таку тугу на Жука, що він за час недуга сина посивів, постарів на десять літ и похолов духом...

Настав 1866 рік и приніс у семью Жуків велике горе! Літом лиха болість холера не минула й Куликів, завернула й до Жука на хутір и вихопила самого Жука и Ивана Ивановича. Не одна Жучиха з дітьми ридала, проводжаючи на гробовище чоловіка свого. За Жуком ридали усі Кулики. Не було там лукавих, напускних сліз: то були слези щирі, то була найвисша честь, яку могли оддати селяне помершому Жуку. Не багато єсть панів, котрі б своїм житєм заробили собі між селянами таку велику повагу и шанобу, якими користовався Иван Жук!...

Сумно якомсь стало и в домі и в дворі Жука! Олена Василівна ходила, наче не своя... И справді трудно їй було: на її руках зосталось велике хозяйство и троє дітей: правда, Семен в той час вже був на другім курсі університета; але всеж ще треба було щось и для його уділити материнских клопотів... Доучувати Соню и Рисю узяла Олена Василівна гувернантку, котру ми вже знаєм; знайшов її Сеня: він не вважав на те, що вона була Німкеня, бо вона добре знала де-які науки и музику; а чого не хватало, він сподівався сам додати своїм сестрам — що на вакациях, а що скінчивши університет.

Узялась Олена Василівна за хозяйство, сама до всего доходила и ті клопоти ніби розважали її. Не любила вона зітхати перед людьми, жалковать на долю и нарікати... Коли було приверне печаль до серця, вона піде у свою кімнату, зачиниться, стане навколішки перед образами и пічне молитися и плакати тихенько, щоб ніхто й не вчув... наплачеться, намолиться, серцю полегшає и знов вона за діло... До того треба сказати, що на світі нема нічого такого, до чого б чоловік не привик: привикне він до всего, инколи — привикне й до тюрми... Привикла и Жучиха до свого сирітства, до свого удовиноного життя! Тільки з себе вона не та стала: лице пожовкло, поморщилося, очи позападали, волосє посивіло...

Сусіди не наїздили втішати Олену Василівну: з великими панями вона ніколи не зналась, а полупанки вважали її за чудачку. Для їх вона справді чудна була. Живе вона у себе на хуторі, нікуди не їздить, ні з ким не водиться; клопочеться тільки коло дітей та хозяйства. Не була вона в институті, держить себе якомсь просто, з усіми рівно и з козачкою и з панією однаково ласкаво; панских звичаїв у її зовсім нема; заговорить з нею яка пані — вона й говорить и думає якомсь оригінально, „по своєму..." Ну хиба же се не чудачка!... А як вмер муж у Олени Василівни — вона стала ще чуднійша дія своїх сусідок: не наділа вона чорного убрання з плерезами, а вбралась у сіру капоту и білий очіпок и не переміняє сего колору... Завсігди вона за ділом; коли не по хозяйству де товчється, так сидить собі у салі, під вікном, плете чулок и дивиться в вікно на гумно, на дорогу, на село, на небо. Літом вона на полі, а більш на городі, копається, садить з дочками квітки,

поливає їх, поле, обкладає дерном цвітники и возиться, наче дитина... бо сказано: вона „чудна.“

Трапиться, хоч и ради-в-годи, зайде до Жучихи який-будь гість: вона посадить ёго, начне розмову, та таку сердечну, таку ласкаву, так ніжно и ласкаво дивиться на свого гостя, що той не втерпить, щоб не подумать: „Боже мій! яка отся Олена Василівна, ласкава, привітна, яке добро...: бувають же такі добрі душі... тільки, все таки єсть у неї щось таке... чудне...“

Треба сказати нам кілька слов и про Джура и про те, як пробував в університеті Семен Жук. Джур був сином убогого шляхтича з Уманщини. Він був годів на три молодший од Жука. Обидва вони вступили до університету одного року и в той час, коли між професорами и студентами начинав вже потрошечку потухать той світич, котрий в кінці 50-х и з початку 60-х років світив над молодіжю. Той світич піднімав и підносив в гору не тільки дух молодіжи, але й люде пристарковаті, підтопані, против своєї волі підпадали під вплив пановавшего тогді духу. — Намісто сего світича заворушувався вже де-куди — той инчий дух, котрий розпустився и опановав нас усією своєю силою в кінці 60-х и з початку 70-х р. и котрий й тепер панує. З новим духом наче-б то почало ширшати поле громадскої роботи; але ся робота наворачулась, під завісою „економічного добробиту“, тільки на поле акціонерне, процентове, на поле легкої наживи, через що другі ниви житя zostались перелогами: нива моральна, нива інтелектуальна житя нашого часу перелогує й доси. Тяжко становиться на душі, як придивишся, яке зіле поросло на тій ниві, котра спахана и засіяна „новим духом“, духом нашого часу! Виросли ідеї дрібні, мізерні, виріс егоїзм, лукавство, а найбільш жадане користи... З сего-то жаданя, як дуб з жолудя, виріс обман, лицемірство, лакейство, и звонкі, але до краю пусті слова, слова и слова... Діло тільки там — де бачиться егоїстична користь!

Але цур ім, сим гадкам, вернімось краще до Жука, та до Джура!

Хто з нас не памятує, як у ті роки, в котрі Жук и Джур скінчили гімназії, не тільки що в університетах, але и в гімназіях були „центри“, коло котрих груповалась молодіж: були центри націоналів, космополітів, ідеалістів, реалістів; навіть и жида мали свій центр. Коло тих то центрів, як бжолі біля матки, розвивалась молодіж. Герценовский „Колокол“, твори Бюхнера, Файербаха не то що читались, а виучувались на память. Нехай собі говорять: що то був для нашої молодіжи час хаосу, а все таки час славний, час честного прямованя до громадского добра! Такий „хаос“ єсть неперемінний плод историчного житя и минуть ёго не можна... Такий „хаос“ буває в житї кожного народу и благо тому народові, котрого передовики зьуміють покористоваться часом того „хаосу“, покористоваться честно, на користь — не егоїзмові а громаді, и виведуть з „хаоса“ на просту дорогу прямованя до цивілізації и мирного прогресу, а не до біржевої пропасти и удушливого клясицизму. Не так було у нас! З „хаосу“ ми впали в болото и наші співаки „братства, равенства и свободы“ заспівали про потребу „неумытной кары.“ Ватажки десь поховались... Знайдеш було якогось ватажка де в запечку и він нищечком промовить тобі „поганий час,“ але витягни ёго у громаду и він народно — божиться, хреститься и присягає, що наш час — єсть найкращий час... О Боже! скільки у нас Петрів одреклось далеко ранійш од того часу, коли заспівав півень — духовного туману!... И усякі центри, усякі „кружки“, громади розлетілись наче хмара од вітру! Замість громадскої роботи, видумали „кабінетну“ роботу. И з тих „кабінетних“ робітників стали виходить и виходять

тепер акціонери, банкери, жидівські наймити, одно слово: люде прокопчені в диму „економічного добробиту“, люде, у котрих девіза: „гроші, гроші и гроші“.

Хотілось би йти мимо отсих „нових“ людей, та не минеш їх, як не минеш Дніпра, ідучи з Чернігова у Київ...

Так ото вже в той час, як Джур и Жук були на третім курсі, університетска молодіж розділилась на двоє: більша часть її зосталась без провідаторів у широкому полі идей и зосталась вона в сфері идей як вівці без пастуха. И хочуть вівці прямовать до дому, у село, але не втраплять... Одначе, йти треба... дух молодіжий не стоїть, и йдуть вони, куди очи зирять. Кождий йшов тією тропою, котра здавалась ёму вірною и прямою. А чи справді вона вірна, чи справді вона пряма, чи не можна на її заблудити — не було з ким порадитися. И отся честна молодіж виходила в житє, не здобувши в храмі освіти міцних, не гнилих підвалин прогрессу а прямованя по дорозі громадскої користи и добра. Друга частка молодіжи мала своїх провідаторів, котрі и вели її по тій дорозі „духовного“ розвою, де світяться акції, банки, гроші; одно слово, до тієї зорі, при світі котрої скоро и легко можна набить кишеню и спочить сном егоїзму.

Ті підвалини, котрі вложив в дитинну душу Жука Иван Иванович, оберегли ёго од впливу на ёго „нового духу“, він цілком належав в університеті до молодіжи без провідаторів: він був націонал; признавав, що наш час — єсть час піднесеня народного биту, — але в голові ёго не зложились міцно и ясно ті способи, над котрими треба працювать: він бачив рани, та не знав, чим їх треба гоїть й з чого почать.

Джур кидався й сюди й туди; и в кінець виробив собі девізу: „ubi bene, ibi patria“, и доказував, що національність химера. „В наш час,“ говорив Джур Жуку, „цивілізация стирає зовсім національні одміни народів. Найперша національня одміна, мова, вже так стирається, що знаючи одну мову Французів можна об'їхать увесь світ.

„Так се-б то колись буде на усім світі одна мова?“ питав ёго Жук.

— „Певно, що так; бо мова, як и релігія. повинна бути — одна...“

„Що до релігії“, перебивав Жук, „то се правда — бо Бог один на увесь світ; а що до мови, так спитаю тебе, яка-ж мова опанує?“

— „Мова більшости.“

„Се-б то Китайців?“

— „Більшости просвіченої, цивілізованої.“

„Де ж ся більшість? який нарід найбільше просвічений и цивілізований?“

— „Певно, що не наш.“

„Але й не Французи.“

И знов зачепить Жук Джура, питаючи: яким побитом можна піднять народній добробит на космополітичному ґрунті? И почнуть вони спориться и споряться, покіль не зайдуть у таку пушу, що вже й самі не знають, як з неї вилізти.

Жук був парубок щирый, правдивий: що на умі, те й на язиці. Джур починав вже розуміти ту науку житя, котра каже: „помовчи язичку, — папки дам“. Правда, молода натура Джура, не зовсім ще зопсована, не давала ёму сили брехать з товаришем; під впливом „нової школи“ він знав, де треба сказать тільки: „гм!“ и сказать так, щоб того гм! ніхто не зрозумів, або кожен розумів по свому, як хотів.

Жук, яко чоловік одкритий, вважав Джура чоловіком правдивим, и любив ёго: він не зрозумів, що се — молоде деревце, котре росте на ґрунті того „нового духу“, котрий тогді тільки що подавав свої міязми, а в тих міязмах багацько задушилось людей, и ще більше

гарних речей про волю и освіту — перемінились на короткі, незвучні, але користні слова: акція, облігация, банк, дивіденда, гроші!...

От з таких то жерел повиходили герої моєї хроніки, моєї битописи живих людей.